

بررسی جایگاه فقهی حقوقی کلامی وحدت امت اسلامی بر اساس آرای فقهی

مرتضی پورملایی^۱ - رحمت فرحزادی^{*۲}

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۰/۲۲ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۵/۱۱

چکیده:

از نگاه اسلام، «امت» همچون یک «انسان» اولاً از اهمیت والایی برخوردار است و ثانیاً آثار مترتب بر انسان از قبیل مرگ و حیات، سعادت و شقاوت، اعتدال را دارا می‌باشد. از سوی دیگر وحدت و همدلی مطلوب اسلام است و از مسلمانان می‌خواهد در ایجاد آن کوشش کرده و از هر گونه تفرقه و جدایی پرهیز کنند. در آیات و روایات علاوه بر حکم عقل به تحسین ایجاد اتحاد و تقبیح تفرقه و جدایی از برخی قواعد فقهی می‌توان برای اثبات این مهم بهره گرفت. وحدت امت اسلامی این است که همه مسلمانان در برابر دشمنان مشترک یکدست و هماهنگ و منسجم عمل کنند. از دیدگاه قرآن، ضرورت و اهمیت اتحاد از اساسی‌ترین مسائل اجتماعی و دینی مسلمانان است. هدف از مقاله بررسی جایگاه فقهی حقوقی کلامی وحدت امت اسلامی بر اساس آرای فقهی می‌باشد.

واژگان کلیدی: سیاسی، وحدت امت اسلامی، فقه، حقوق

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

JPIR-2101-1741

^۱ - دانشجوی دکترای گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهرری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

^۲ - استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهرری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران: نویسنده مسئول

مقدمه

وحدت امت اسلامی این است که همه مسلمانان با وجود دیدگاه‌ها و سلیقه‌های متفاوت، در برابر دشمنان مشترک یک‌دست و هماهنگ و منسجم عمل کنند. وحدت به معنای کنار گذاشتن مذاهب و آرای آن و ایجاد مذهب جدید نیست. از دیدگاه قرآن، ضرورت و اهمیت اتحاد، از اساسی‌ترین مسائل اجتماعی و دینی مسلمانان است. هدف واحد در سایه پرستش خدایی واحد، هشدار قرآن به پیامد اختلاف، چنگ زدن به ریسمان الهی و... از بارزترین موارد تأکید قرآن بر وحدت است. اختلاف، ضعف و ناتوانی در برابر دشمنان و از دست دادن ابهت و عظمت و... را در پی دارد و سرانجامی دردناک و در نتیجه تسلط دشمنان را به ارمغان می‌آورد. ایجاد اتحاد و اخوت میان ملت‌ها و آحاد مسلمانان در سراسر جهان از اهداف و آرمان‌های اصیل اسلام است که ریشه در قرآن و سنت و آرای اندیشمندان مذاهب اسلامی دارد. برای عملی شدن این هدف و شکل‌گیری امت واحده اسلامی که در جهت اعتلا و عزت و عظمت و اقتدار جهان اسلام است، وحدت بر محور اصول و مبانی دین و مشترکات اعتقادی و دامن نزدن به مسائل اختلافی در این عرصه از ضروریات است. خداوند متعال، وحدت بر محوری رهبری خدا و رسول و جانشینان آن حضرت را عامل حفظ همبستگی و اتحاد مردم معرفی می‌کند و این محوریت، می‌تواند برکات و آثار فراوانی را به ارمغان آورد. بنابراین، تنها در جامعه‌ای که گل همیشه بهار «وحدت کلمه» می‌روید، می‌توان بوی خوش شکوفایی و نوآوری را به مشام جان شنید و به استوارسازی ارزش‌های اخلاقی و انسانی و گسترش عدالت و معنویت امیدوار بود و بارش رحمت الهی و وزش نسیم اصلاح و سازندگی حقیقی را نظاره‌گر شد، باشد که امت مسلمان در این شرایط خاص جهانی و منطقه‌ای اتحاد و وحدت خویش را بیش از پیش تقویت نمایند.

بیان مساله

دین مقدس اسلام نیز با پیام توحید و یکتا پرستی و آرمان تشکیل امت واحده اسلامی و جوهر حق محوری و عدالتخواهانه‌اش مرزهای شبه جزیره عربستان را درنوردید، وطنی سده‌های مختلف در جریان کشمکش‌ها و تحولات جهانی به دین عالم‌گیر مبدل شد این جمعیت کثیر با زبان و لهجه‌های متفاوت و با رنگ‌ها و فرهنگ‌های متنوع با نشانه‌ها و نژادهای گوناگون و در اقلیم‌ها و قاره‌های مختلف یک خدا را می‌پرستند، به سوی یک قبله نماز می‌خوانند، به یک قرآن ایمان دارند و حضرت محمد (ص) پیامبر، قائد پیشوا و محبوب القلوب همه آنهاست. امت واحده اسلامی با آنکه از مذاهب مختلف پیروی می‌کنند، اما در اصول اعتقادی هیچ‌گونه اختلافی با هم ندارند به نحوی که همه آنها قرآن کریم را کتاب الله، کتاب کامل و بدون حتی یک کلمه

کم و یا زیاد، ناسخ کتاب‌های پیشین می‌دانند و معتقدند که آیات قرآن سراسر وحی است که از جانب خداوند به وسیله جبرئیل بر محمد^(ص) نازل شده است. همچنین پیروان همه مذاهب اسلامی معتقدند که پیامبر^(ص) فرستاده خدا اشرف مخلوقات عالم، فردی معصوم و مبرا از گناه و خاتم المرسلین است. اما متاسفانه علی‌رغم همه این مشترکات و هم‌اندیشی‌ها، اختلاف و تفرقه که بخش اعظم آن ناشی از سیاست‌های تفرقه افکنانه قدرت‌های اسلام ستیز می‌باشد یکی از بزرگترین مشکلات و گرفتاری‌های جهان اسلام بوده و هست. این مسئله در حالی اتفاق می‌افتد که طی دهه‌های اخیر، تحولات اقتصادی، اجتماعی و سیاسی جهان، سرعت روزافزونی یافته و تاثیر گسترده‌ای بر تمام شئون زندگی بشر گذاشته است به گونه‌ای که کشورهای مختلف، برای مصون ماندن از رویدادهای غیرقابل پیش‌بینی سیاسی، اقتصادی و اجتماعی به طور فزاینده‌ای به همکاری و وحدت با یکدیگر ترغیب شده‌اند و اتحادیه‌های مختلف به صورت بین‌المللی و منطقه‌ای تشکیل شده است. بنابراین و با در نظر داشتن این شرایط، ضرورت وحدت و اتحاد مسلمین در عرصه‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی، برای تعالی و عظمت جهان اسلام یک ضرورت حیاتی و اجتناب ناپذیری تلقی می‌شود ولی متاسفانه ممالک اسلامی هرچند بر ضرورت این عامل حیاتی و مهم واقف هستند اما به دلایلی مختلف بعضا سیاست تفرقه افکنانه را دنبال می‌کنند. یقیناً مسائل مورد اتفاق میان شیعه و سنی بسیار فراتر از موارد اختلاف است، اما متاسفانه غالباً مسائل مورد اختلاف گاهی در مرکز توجه قرار گرفته و مسائل و اعتقادات مشترک نادیده انگاشته می‌شود اما اکنون سوال اساسی این است که چه عواملی باعث نزدیکی و وحدت امت اسلامی می‌شود تا از جدایی مسلمین و ایجاد نفاق و تفرقه در آنان جلوگیری کند؟

پیشینه تحقیق

در مورد وحدت اسلامی تاکنون پژوهش‌های بسیاری صورت گرفته است. ۱- کتاب امامان شیعه و وحدت اسلامی تالیف علی آقانوری که در آن به بیان مخالفان زمان ائمه^(ع) و تنازعات درونی شیعه، سیره عملی معصومین^(ع) در پرهیز از تفرقه و... پرداخته است. ۲- اسلام آیین همبستگی نوشته عبدالکریم بی‌آزارشیرازی که در واقع ترجمه مقالات علمی و اصلاحی رجال تقریب مذاهب اسلامی می‌باشد، غالباً به بیان دیدگاه علمای معاصر در باب تقریب پرداخته است ۳- غدیر محور وحدت اسلامی تالیف علی اصغر رضوانی که در آن مساله وحدت را تنها با مبنا قرار دادن خطبه غدیر مورد بررسی قرار داده است ۴- تاملی بر مساله وحدت اسلامی از دیرباز تا دیروز با تکیه بر جنبش اتحاد اسلامی تالیف محمدحسین اردوش که با بررسی دقیق و موشکافانه عملکرد امویان، عباسیان و سایر حکومت‌هایی که بر سرزمین‌های اسلامی حکمرانی کرده‌اند، سبقت وحدت بر تفرقه را اثبات می‌نماید. ۵- لعن‌های نامقدس نوشته حجت الاسلام مهدی مسائلی

که در آن به بررسی مساله لعن‌های غیرمجاز به عنوان یکی از موانع ایجاد وحدت پرداخته و دیگر موانع ایجاد وحدت را متذکر نشده، نمونه‌ای از آثار نوشته شده در زمینه وحدت اسلامی هستند اگر چه این آثار منتشره در نوع و سطح خود توانسته‌اند موضوع وحدت از دیدگاه اسلامی را مورد بررسی قرار دهند، لیکن این اثر درصدد است با رویکرد تحلیلی و به صورت اختصاصی مبانی دینی (فقهی، کلامی و اخلاقی) اصل وحدت در امت اسلامی با محوریت اندیشه امام موسی صدر را مورد بررسی قرار دهد.

چارچوب نظری تحقیق

امروزه دشمنان اسلام، نه تنها مسلمانان، بلکه اسلام و قرآن و آرمان‌های ارزشمند اسلامی را نشانه گرفته‌اند و در این میان برخی افراد جاهل و متعصب با استناد به دلایلی بی اساس، همبستگی امت پیامبر^(ص) را برهم می‌زنند و از این طریق اسلام ستیزان را به اهدافشان نزدیک می‌کنند. بر همین اساس ضروری است تحقیقات و پژوهش‌های گسترده‌ای در حوزه وحدت امت اسلامی، با بررسی تمام ابعاد آن از جمله بررسی مبانی دینی اصل وحدت امت اسلامی شکل بگیرد. (نصیری رضی، ۱۳۸۱: ۱۵) جامع‌ترین پشتوانه‌های دینی (قرآن و سنت) به وضوح وحدت مسلمین را تاکید می‌کنند و از جانب خداوند رهنمودهای بسیاری در جهت تحقق این امر نازل شده است. یک نکته قابل توجه در وحدت امت اسلامی این است که همانگونه که تمامی تعالیم قرآن و سنت، علی‌رغم اعتبار و اهمیت در جایگاه خود، اما از اهمیت یکسانی برخوردار نیستند، مسلمانان نیز با اینکه در باورها و ارزش‌ها دارای مراتب مختلف هستند، اما در "مبانی" مشترکند. مبانی‌ای که ریشه در همان باورها و ارزش‌ها دارد. تکیه بر مبانی وحدت در تقویت همبستگی میان مسلمانان نقش بسزایی دارد، چرا که موجب تقویت اشتراکات مذهبی و تضعیف اختلافات می‌شود. تحقق وحدت امت اسلامی منوط به این است که عالمان دینی و روشنفکران مذهبی، تلاش همه جانبه‌ای را برای شناساندن اسلام اصیل و اصول و ارزش‌های دینی مشترک میان مذاهب انجام داده و ضمن تعمیق اطلاعات دینی مردم و ارتقاء سطح فرهنگ مسلمانان جهان، بسیاری از بدبینی‌ها و تعصبات ناروا را برطرف کرده و زمینه وحدت حقیقی را فراهم سازند. (کرمانی، ۱۳۸۹: ۴۱) چرا که نا آشنایی پیروان هریک از مذاهب اسلامی به اسلام یا مبانی دینی (فقهی، کلامی و اخلاقی) هم، زمینه ساز بسیاری از نفی و طردها و طرح در مسائل اختلاف انگیز است و این خطر، تنها با بحث و بررسی پیرامون مبانی اسلام و تعمیق اطلاعات پیروان مذاهب مختلف در این زمینه از بین خواهد رفت. در این زمینه کلام آیت الله خامنه‌ای (مدظله العالی) قابل توجه است: «اتحاد، به معنای انصراف مسلمین و فرق گوناگون از عقاید خاص کلامی و فقهی خود نیست، بلکه اتحاد مسلمین به دو معنای دیگر است که هر دوی آن

باید تأمین شود: اول اینکه فرق گوناگون اسلامی (شیعه و سنی) که هر کدام فرق مختلف کلامی و فقهی دارند، حقیقتاً در مقابله با دشمنان اسلام، همدلی و همدستی و همکاری و همفکری کنند. دوم اینکه فرق گوناگون مسلمین سعی کنند خودشان را به یکدیگر نزدیک کنند و تفاهم ایجاد نمایند و مذاهب فقهی را با هم مقایسه و تطبیق دهند. بسیاری از فتاوی فقهها و علما هست که اگر مورد بحث فقهی عالمانه قرار بگیرد، ممکن است با مختصری تغییری، فتاوی دو مذهب به هم نزدیک شود. (خامنه‌ای، ۱۳۵۷، ج ۲: ۲۲۹-۲۳۰)

مفاهیم نظری تحقیق

مفهوم فقه

عبارت است دانش به دست آوردن احکام شرعی اسلامی فرعی با روش‌های معینی از منابع فقه است.

فقه در اصطلاح عبارت است از: علمی که به وسیله آن احکام شرعی را از ادله تفصیلی به دست می‌آوریم. «دلایل تفصیلی» از نظر بیشتر علمای شیعه عبارتند از: قرآن، سنت، اجماع و عقل.

مفهوم کلام

عبارت است علمی است که اصول و عقاید دینی را تبیین نموده و با استفاده از روش‌های مختلف استدلال به اثبات آنها و پاسخگویی به شبهات و اعتراضات مخالفان می‌پردازد. به عبارت دیگر علم کلام یا کلام‌شناسی، دانشی است که به بحث پیرامون اصول اعتقادی و جهان-بینی دینی بر مبنای استدلال عقلی و نقلی می‌پردازد و به شبهه‌هایی که در این زمینه مطرح می‌شود، پاسخ می‌دهد. (محسنی، ۱۳۸۷: ۶۲)

مفهوم وحدت

وحدت به معنای یگانه شدن و انفراد است «صیوره الشیئین الموجودین شیئاً واحداً» ولی وقتی از وحدت مسلمانان یا اتحاد بین مسلمانان سخن می‌گوییم، مراد از آن معنای لغوی نیست؛ بلکه وحدت اسلامی به این معناست که تمام مسلمانان عالم با حفظ اصول و عقایدشان مسائل اختلافی را حل کنند و در مقابل دشمنان اسلام با یکپارچگی قیام کنند و جدای از همه عقاید و اختلاف نظری که در جزئیات دینی خود دارند در مشترکات دینی خود چون خدا، قرآن، قبله، معاد، پاک زیستن و... یکی بوده و در برابر هر عاملی که بخواهد به یکی از این مشترکات خدشه وارد کند ایستادگی نمایند. درست به این آیه عمل نمایند: «محمد رسول الله و الذین معه اشدائ علی الکفار رحماء بینهم...» وحدت از منظر دینی امری مطلوب و بدان بسیار سفارش و تأکید شده است به گونه‌ای که اقامه دین در پرتو وحدت امت اسلام است. «در تفکر دینی،

هرگز مراد از وحدت کنار نهادن سایر مذاهب نیست. وحدت اسلامی به کارگیری ابزار تحقق امت واحده به عنوان یک آرمان نهایی، در سطح جوامع و جهان اسلام است. بنابراین از نظر مفهومی، وحدت اسلامی از جهت روش و ابزار شامل تمامی تصمیم‌سازی‌ها، سیاست‌گذاری‌ها، اتخاذ روش‌های واحد، بهره‌گیری از امکانات مشترک و تدابیری می‌شود که نتیجه و پیامد آن، تحقق وحدت امت اسلامی است». (حبیبی، ۱۳۹۰: ۴۵)

اجتهاد

نکته مهم در مسیر وحدت امت اسلامی، مسئله اجتهاد در میان عالمان دینی مسلمان است. باید گفت که جدای از ضعف و قدرت و شدت و حدت آن، این مبحث در میان همه فرق اسلامی مشروع و جایز بوده و بدان عمل می‌شود. باز بودن باب اجتهاد، تأثیر شگرف و تحول بنیادینی در فقه بوجود آورده و حتی می‌توان گفت که بخشی از عزت و عظمت امت اسلامی به برکت همین اجتهاد و نواندیشی در دین است. اجتهاد از جمله روندهایی است که گریزی از آن نیست. اسلام از همان نخست، بهره‌مندی از ثمره پربار اجتهاد در چارچوب طبیعی آن مجاز دانسته و تلاش برای دریافت و استنباط احکام شرعی از منابع معتبر به دور از توهّمات را به رسمیت شناخته است. بدین ترتیب اسلام، تعبیری واقع‌بینانه از حیات را به نمایش گذاشته است. براین پایه است که می‌توان نتیجه گرفت که مذاهب اسلامی، سرمنشأ علمی دارند. (موسوی خمینی، ۱۳۷۴: ۱۲۴) اما در این بین نکته قابل تأمل دیگری را هم باید مدنظر گرفت و آن اینست که این اجتهاد که منجر به صدور فتوا می‌شود باید به جایگاه اصلی خود که نزد مراجع و عالمان حقیقی است، برگردد. این نکته باید نهادینه شود که فقط نهادهای دینی اصیل و عالمان حقیقی دین، حق صدور فتوا دارند تا هرکس با هر بهانه‌ای و با اندک سواد دینی دست به این موضوع نزند که نتیجه‌اش تکفیر و تفسیق گروه‌های مسلمان نشود. باز ایستادن فقه اسلامی از تحرک و پیدایش روح تمایل و نگرش به گذشته و پرهیز از مواجهه با روح زمان، از عوامل شکست مسلمانان به‌شمار می‌رود. بنابراین جهان اسلام با یک دید وسیع و نو و همه‌جانبه با بهره‌مندی از عمق تعلیمات اسلامی باید پیش رود. علامه وحید بهبهانی مسئله اجتهاد و وجود مجتهد را برای قانون‌گذاری و بیان احکام (همانند ضرورت وجود طبیب برای سلامت مردم) برای نظم بخشیدن به معاش و معاد مردم ضروری می‌داند و مجتهد را همانند پیامبران بنی اسرائیل تلقی می‌کند. (جوادی آملی، ۱۳۶۸: ۱۶) از سوی دیگر باید مراقب بود که به بهانه اجتهاد و نواندیشی در مسیر خلاف وحدت نرویم. بنابراین بازبودن باب اجتهاد، سخنی حق است، اما نه به این معنا که هرکسی ادعای دین‌شناسی داشت، دین‌شناس است و دارای حق اجتهاد. باب اجتهاد باز است بر روی کسانی که صلاحیت و کفایت علمی و اخلاقی دارند و گرنه این

مسیر نه تنها به سر منزل وحدت نمی‌رسد که باعث تفرقه و پراکندگی مسلمانان خواهد شد. بنابراین بازبودن باب اجتهاد باعث می‌شود که فقه و دین همراه با تحولات زمانه، برای نیازهای مسلمانان پاسخی در خور داشته باشد و به تمام زوایای زندگی مردم نفوذ کند (دائرة المعارف فقه: ۹۶) نکته قابل تأمل اینست که بزرگان دینی ما همانند ائمه اهل بیت^(ع)، برخی از شاگردان برجسته خود را که از قدرت استنباط و اجتهاد برخوردار بودند، به ممارست در استخراج احکام دینی و اجتهاد در مسائل فقهی تشویق و ترغیب می‌کردند که به عنوان نمونه می‌توان از دستور امام علی^(ع) به قثم بن عباس و امر امام باقر^(ع) به ابان بن تغلب و اجازه امام رضا^(ع) به یونس بن عبدالرحمن نام برد. (دائرة المعارف فقه: ۱۰۵-۲۵۲) همانگونه که پیشتر نیز گفته شد، بحث اجتهاد در میان همه فرق اسلامی وجود دارد اما نباید این را فراموش کرد که انسداد اجتهاد در میان عالمان دینی اهل سنت نمایان‌تر است و افتتاح باب اجتهاد را عمدتاً مخصوص فقهای صدر می‌دانند (همان: ۲۲۹) البته اخیراً عمده علمای اهل سنت، باب اجتهاد را در همه مباحث فقهی مفتوح می‌دانند. (همان: ۲۳۵-۲۶۰) از منابع اجتهاد که در مساله وحدت امت اسلامی می‌توان بهره برد تأمل در آیات قرآن مجید، سنت و سیره ائمه معصومین و عمل به آموزه‌های آنها است که می‌توان تفرقه را از دل‌ها زدود و درصدد تداوم وحدت امت اسلامی برآمد و همچنین عقل است. به همین منظور راه‌های رسیدن به اتحاد در قرآن، سنت و عقل مورد بررسی قرار گرفته‌اند. (طیب، ۱۳۷۸: ۶۶)

الف: قرآن کریم

از دیدگاه قرآن، انسان‌ها بر فطرت توحیدی آفریده شده‌اند و جامعه انسانی ابتدا یک جامعه و امت واحده بوده است، اما بروز اختلافات میان آنها باعث شده تا خداوند پیامبران را برای حل این اختلافات مبعوث کند تا مردم را به سوی توحید و فطرت توحیدی و صراط مستقیم و تشکیل امت واحده دعوت کنند. بحث اصلی این آیه، چگونگی پیدایش دین و مذهب و اهداف و مراحل مختلف آن است. نخست می‌فرماید: «انسان‌ها (در آغاز) همه امت واحدی بودند «كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً» و در آن روز تضادی در میان آنها وجود نداشت. زندگی بشر و اجتماع او ساده بود. فطرت‌ها دست نخورده، هوی و هوس و انگیزه‌های اختلاف و کشمکش در میان آنها ناچیز بود و خدا را طبق فرمان فطرت می‌پرستیدند، اما با ظهور اجتماع، اختلاف‌ها و تضادها به وجود آمد و خداوند پیامبران را برانگیخت تا مردم را بشارت دهند و انداز کنند.

وَمَا اخْتَلَفَ فِيهِ إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمْ الْبَيِّنَاتُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ

در اینجا مردم به دو گروه تقسیم شدند: گروهی مؤمنان راستین هستند که در برابر حق تسلیم شدند و برای پایان دادن به اختلافات به کتب آسمانی و تعلیمات انبیا بازگشتند و به

حق رسیدند و لذا می‌فرماید: «خداوند، مؤمنان از آنها را به حقیقت آنچه در آن اختلاف داشتند به فرمان خود هدایت فرمود».

به حقیقت مؤمنان همه برادر یکدیگرند پس همیشه بین برادران ایمانی خود صلح دهید و خداترس و پرهیزکار باشید، باشد که مورد لطف و رحمت الهی گردید.

قرآن درصدد گسترش روحیه برادری در بین عموم مردم خصوصاً مسلمانان است، به همین جهت قرآن کریم تمام مؤمنان را برادر یکدیگر خطاب کرده است. دین اسلام در موارد زیادی، اخوت ایمانی را به عنوان علت و انگیزه‌ای بر وحدت و اتحاد معرفی نموده و بر اساس آن به همکاری و یاری‌رساندن به مؤمنان سفارش می‌نماید.

– مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ ۚ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءَ بَيْنَهُمْ ۖ تَرَاهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا ۚ سِيمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ ۚ ذَٰلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَةِ ۚ وَمَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ كَزَرْعٍ أَخْرَجَ شَطْأَهُ فَآزَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوَىٰ ۖ عَلَىٰ سُوقِهِ يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ لِيَغِيظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ ۗ وَعَدَّ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا. (سوره فتح، آیه ۲۹)

محمد (ص) فرستاده خداست و یاران و همراهانش بر کافران بسیار قویدل و سخت و با یکدیگر بسیار مشفق و مهربانند، آنان را در حال رکوع و سجود نماز بسیار بنگری که فضل و رحمت خدا و خشنودی او را می‌طلبند، بر رخسارشان از اثر سجده نشانه‌های نورانیت پدیدار است. این وصف حال آنها در کتاب تورات و انجیل مکتوب است که (مثل حال آن رسول) به دانه‌ای ماند که چون نخست سر از خاک برآورد جوانه و شاخه‌ای نازک و ضعیف باشد بعد از آن قوت یابد تا آنکه ستبر و قوی گردد و بر ساق خود راست و محکم بایستد که دهقانان را (در تماشای خود) حیران کند (همچنین محمد صلی الله علیه و آله و سلم و اصحابش از ضعف به قوت رسند) تا کافران عالم را (از قدرت و قوت خود) به خشم آرند. خدا وعده فرموده که هر کس از آنها ثابت ایمان و نیکوکار شود گناهانش ببخشد و اجر عظیم عطا کند. در این آیات، خداوند متعال امت اسلامی را دعوت به اتحاد و وحدت کرده و از تفرقه و دشمنی با یکدیگر بر حذر داشته است و نیز امر به صلح و مصالحه و رفع خصومت بین دو دسته از برادران مؤمن نموده است و نیز از برادری و عطوفت بین اصحاب رسول خدا (صلی الله علیه و آله) خبر داده است. گویا همین هدف بسیار عالی و حیاتی را قرآن در یک جمله با زیباترین شکل و کوتاه‌ترین الفاظ گوشزد کرده است: «محمد فرستاده خداست؛ و کسانی که با اویند در برابر کفار سرسخت و شدید و در میان خود مهربان‌اند». دو صفت متضاد «شدت» و «رحمت»، بلندترین و جاودانه‌ترین پیام همبستگی و همسویی مسلمانان را همراه با گذشت و اغماض درون خودی، قاطعیت و کوتاه نیامدن از اهداف

کلی و اصولی دین و آرمان‌های اسلامی، در برابر دشمنان دین که سر ستیز و سازش‌ناپذیری دارند، با رساترین صدا اعلام می‌کند.

قرآن مجید بارها مسلمانان را به عنوان یک امت مخاطب ساخته است؛ مانند
- كُنتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ ۗ وَلَوْ آمَنَ أَهْلُ الْكِتَابِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ ۚ مِنْهُمْ الْمُؤْمِنُونَ وَأَكْثَرُهُمُ الْفَاسِقُونَ (سوره آل عمران، آیه ۱۱۰)
شما (مسلمانان حقیقی) نیکوترین امتی هستید که پدیدار گشته‌اید (برای اصلاح بشر که مردم را) به نیکوکاری امر می‌کنید و از بدکاری باز می‌دارید و ایمان به خدا دارید و اگر اهل کتاب همه ایمان می‌آوردند بر آنان چیزی بهتر از آن نبود، لیکن برخی از آنان با ایمان و بیشتر-شان فاسق و بدکارند.

- وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا ۗ وَمَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَا إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعُ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلَىٰ عَقْبَيْهِ ۗ وَإِن كَانَتْ لَكَبِيرَةً إِلَّا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ ۗ وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضَيِّعَ إِيمَانَكُمْ ۗ إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرَءُوفٌ رَحِيمٌ (سوره بقره، آیه ۱۴۳)

و ما همچنان شما (مسلمین) را به آیین اسلام هدایت کردیم و به سیرت نیکو بیاراستیم تا گواه مردم باشید و پیغمبر نیز گواه شما باشد (تا شما از وی بیاموزید). و (ای پیغمبر) ما قبله‌ای را که بر آن بودی تغییر ندادیم مگر برای اینکه بیازماییم و جدا سازیم گروهی را که از پیغمبر خدا پیروی می‌کنند از آنان که عقب‌گرد کنند و (به مخالفت او برخیزند)، و این تغییر قبله بسی بزرگ نمود جز در نظر هدایت یافتگان خدا. و خداوند اجر پایداری شما را در راه ایمان تباه نگرداند که خدا به خلق مشفق و مهربان است. (محمد قاسمی، ۱۳۸۹: ۸۹)

آرای فقها در وحدت امت اسلامی

یکی از راه‌های قدرتمندی اسلام، وحدت و همدلی است و معرفی بزرگانی که برای اصلاح امت اسلامی کوشیده‌اند؛ در تحقق این آرمان نقش بسزایی دارد، در عصر حاضر، سکوت در برابر هجمه‌های فرهنگی و اعتقادی دشمنان، اسلام را از هر زمان دیگر آسیب پذیرتر ساخته است. اسلام با همه غنا و محتوای بی‌مانندش، هیچ‌گاه نتوانسته است آرزوهای خود را آن‌گونه که می‌خواهد و شایسته است، در میان مسلمانان محقق سازد. اکنون وقت آن است که نگاهی واقع‌بینانه‌تر و بی‌پیرایه‌تر به اسلام بیفکنیم و با بازگشت به اخلاص و ایمان صدر اسلام، نقاط اشتراک مذاهب گوناگون اسلامی را در دستور کار خود قرار دهیم تا اسلامی یکپارچه و قدرتمند داشته باشیم، برای تحقق این هدف، به عوامل گوناگونی نیاز داریم که معرفی و بیان دیدگاه-

های اندیشمندان دینی و فرهیختگان کشورهای اسلامی از جمله این عوامل است. البته اهمیت رسالت علمای جهان اسلام در حفظ وحدت و مقابله با ستم شایان توجه است. چنانکه حضرت امام خمینی با بیان این موضوع می‌فرماید: «علما و اندیشمندان سراسر جهان، بویژه علما و متفکران اسلام بزرگ یک‌دل و یک‌جهت در راه نجات بشریت از تحت سلطه ظالمانه این اقلیت حيله باز و توطئه‌گر که با دسیسه‌ها و جنجال‌ها سلطه ظالمانه خود را بر جهانیان گسترده‌اند بپا خیزند و با بیان و قلم و عمل خود خوف و هراس کاذبی را که بر مظلومان سایه افکنده است بزدايند و این کتاب‌هایی را که اخیراً با دست استعمار که از آستین کثیف این بردگان شیطان منتشر شده و دامن به اختلاف بین طوایف مسلمین می‌زنند نابود کنند». در ادامه به ذکر نظرات و دیدگاه‌های رهبران و اندیشمندان دینی جهان اسلام می‌پردازیم که در دعوت مردم به وحدت و همدلی و بیداری اسلامی نقش مهمی ایفا کرده‌اند. (مطهری، ۱۳۶۶: ۷۳)

حفظ اسلام اساس وحدت

از دیگر ویژگی‌های وحدت از دیدگاه امام، حفظ اسلام و رعایت مصالح آن است؛ بدین معنا که اسلام و احکام آن باید حفظ شود و وحدت و اتحاد مسلمانان در راه حفظ این امور است. به عبارت دیگر، اساس، حفظ اسلام است و وحدت ابزاری برای تحقق آن است. «باید ما در فکر اسلام باشیم. اگر در فکر خودمان هم هستیم، گر فکر منافع خودمان هستیم، باید فکر اسلام باشیم که اسلام منافع ما را تأمین می‌کند. اگر اهل دین هستیم باید اسلام را با چنگ و دندان حفظ کنیم ...» همچنین ایشان در این زمینه می‌فرمایند: «ما برای دفاع از اسلام و ممالاک اسلامی و استقلال ممالک اسلامی در هر حال مهیا هستیم. برنامه ما برنامه اسلام است، وحدت کلمه مسلمین است، اتحاد ممالک اسلامی است، برادری با جمیع فرق مسلمین است». (یدالله پور و حیدری، ۱۳۹۰: ۱۹)

توحید کلمه و عقیده و مقصد انبیاء

ایشان یکی از مقاصد بزرگ شرایع و انبیای عظام را توحید کلمه و توحید عقیده می‌دانند و اینکه وسیله پیشرفت مقاصد بزرگ و دخیل تام در تشکیل مدینه فاضله توحید کلمه می‌باشد. این هدف بزرگ - توحید کلمه و عقیده - که مصلح اجتماعی و فردی است انجام نگیرد، مگر در سایه وحدت نفوس و اتحاد، همراه با الفت و اخوت و صداقت قلبی و صفای باطنی. (هاشمی خوئی، ۱۴۰۰: ۱۶۲)

تحقق حکومت

یکی از مهمترین ویژگی‌ها و خصوصیات وحدت در اندیشه امام، برقرار شدن حکومت اسلامی است. به اعتقاد ایشان برای تحقق حکومت اسلامی وحدت لازم است و حکومت نیز برای تأمین

وحدت ضروری است. در واقع این دو ملازم یکدیگر و وجود یکی وابسته به دیگری است. ایشان با بیداری و آگاهی کامل از وضعیت جوامع اسلامی و نگاه به اوضاع اجتماعی حاکم بر آنها رمز تمام گرفتاری‌های کشورهای اسلامی را در اختلافات کلمه و عدم هماهنگی و رمز پیروزی را در وحدت کلمه و ایجاد هماهنگی دانسته. معتقدند استعمارگران شرق و غرب با دامن زدن به مسأله تفرقه و جدایی، به غارت منابع کشورهای اسلامی و تسلط بر آنها پرداخته و باعث عقب ماندگی جهان اسلام و مسلمین شده‌اند. از نظر حضرت امام، تفرقه و اختلاف، ابزار بیگانگان، منشاء همه گرفتاری‌ها و ذلت، موجب نابودی و فشل، عامل ذلت و خواری مسلمانان، از دست رفتن مجد و عظمت آنها و عامل سلطه‌ی ابر قدرت‌ها است. در مقابل وحدت و اتحاد عامل قدرت و نجات، سیادت و برتری، سرافرازی و استقلال واقعی، شکست ابرقدرت‌ها و ایستادگی در برابر آنها، رفع مشکلات و گرفتاری‌ها و در یک کلمه تحقق مجد اسلامی آنها در قالب امت اسلامی است. بنابراین آرمان وحدت در اندیشه امام از آنجا ناشی می‌شود که تفرقه در میان امت اسلامی نتایج ذلت باری به بار آورده است که جبران آنها جز با وحدت امکان پذیر نیست. ایشان انقلاب امت ایران را نتیجه وحدت مردم با هم، می‌دانند و مسلمانان جهان را خطاب قرار می‌دهد که به ایران اقتدا کنند اینک هوشیار باشند؛ اقتدا کنند به ایران که با هیچ - با مشت خالی - بر قدرت‌های بزرگ غلبه کرد چرا که اتکا به خدا داشت. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۳۱)

وحدت از نگاه آیت الله بروجردی

آیت الله بروجردی مرجعیت جهان تشیع و رهبری و مدیریت حوزه علمیه قم را در سال ۱۳۶۴ ه.ق، بعهدده داشت و حدود شانزده سال و تا سال ۱۳۸۰ ه.ق مدیریت واحد و رهبری قاطع ایشان ادامه داشت و در این راه تحولات بزرگ سیاسی و اجتماعی بسیاری به بار آورد و با درایت و رهبری خویش، وحدت و انسجام چشمگیری میان حوزه، روحانیت و قشرهای گوناگون مردم پدید آورد. آیت الله بروجردی بر این باور بود که سامان بخشیدن به مسئله وحدت میان مذاهب، از وظایف اساسی هر عالم شیعی است و برای تحقق این امر باید کوشید. شهید مرتضی مطهری، در مورد علاقه وافر، آیت الله بروجردی نسبت به وحدت اسلامی و دشمن شناسی و خدماتش در مسیر وحدت و اعتلای امت اسلامی می‌نویسد: یکی از مزایای معظم له توجه و علاقه فراوانی بود که به مسئله وحدت اسلامی و حسن تفاهم و تقریب بین مذاهب اسلامی داشت. این مرد چون به تاریخ اسلام و مذاهب اسلامی آشنا بود، می‌دانست که سیاست حکام گذشته در تفرقه و دامن زدن آتش اختلاف چه اندازه تأثیر داشته است و هم توجه داشت که در عصر حاضر نیز سیاست‌های استعماری از این تفرقه حداکثر استفاده را می‌کنند و بلکه آن

را دامن می‌زنند و هم توجه داشت که بعد دوری شیعه از سایر فرق سبب شده که آنها شیعه را نشناسند و درباره آنها تصوراتی دور از حقیقت بنمایند. به این جهت بسیار علاقمند بود که حسن تفاهمی بین شیعه و سنی برقرار شود که از طرفی وحدت اسلامی که منظور بزرگ این دین مقدس است تأمین گردد و از طرف دیگر شیعه و فقه شیعه آن طور که هست به جامعه تسنن که اکثریت مسلمانان را تشکیل می‌دهند معرفی می‌شود. آیت الله بروجردی عاشق و دلباخته وحدت مسلمین بوده و در فضایی سرشار از صمیمیت با علمای برجسته تسنن شیخ عبدالمجید سلیم پس از شیخ محمود شلتوت برای تحقق این آرمان بزرگ در قالب «دار التقرب بین المذاهب الاسلامیه» همکاری می‌کند. برای اولین بار بعد از چند صد سال بین زعیم روحانی سنی شیخ عبدالمجید سلیم بعد از فوت او به فاصله دو سه سال شیخ محمود شلتوت مفتی حاضر مصر و رئیس جمهور ازهر؛ روابط دوستانه‌ای برقرار شد و نامه‌ها مبادله گردید قطعاً طرز تفکر معظم له و حسن تفاهمی که بین ایشان و شیخ شلتوت بود، مؤثر بود در این که آن فتوای تاریخی معروف را در مورد به رسمیت شناختن مذهب شیعه بدهد. معظم له را نباید گفت نسبت به این مسأله علاقمند بود، بلکه باید گفت عاشق و دلباخته این موضوع بود و مرغ دلش برای این موضوع پر میزد. تقریب وحدت در دیدگاه، آیت الله بروجردی هرگز به این معنا نبود که یک گروه به گروهی دیگر بپیوندد و همه آنها یک گروه و یک فرقه واحد شوند، بلکه ایشان همواره تأکید می‌کرد با توجه به نقاط مشترک میان همه گروه‌ها، دوستی، محبت و صمیمیت میان آنها پدید آید و همه در برابر دشمنان اسلام به دید واحد تبدیل شوند. از نظر ایشان تحقق این هدف مقدس، از راه تمسک به حدیث ثقلین و معرفی امامان معصوم (ع) بهترین، آسانترین، کم هزینه ترین و معقول ترین راه است. (معزالدین، ۱۳۷۴: ۲۹۵)

وحدت اسلامی از نگاه شهید مرتضی مطهری

استاد شهید مرتضی مطهری، از معدود متفکران و اندیشمندان روشن بین و آینده نگر عصر حاضر است که در جنبه‌های مختلف دین مبین اسلام، تا جایی که چشم انداز فکری و ذهنی انسان اجازه می‌دهد؛ به فعالیت، مطالعه و تحقیق تألیف و سخنرانی پرداخته است. آثار قلم و زبان او همچنان که بنیانگذار جمهوری اسلامی و مقام معظم رهبری بدان اشاره کردند بدون استثنا آموزنده و روان بخش است و از جنبه‌های گوناگون مورد قبول و استقبال اقشار مختلف اجتماعی و طیف‌های گوناگون فکری است. با توجه به این که یکی از دغدغه‌های فکری شهید مطهری مسأله و حدت اسلامی بود، به طرح دیدگاه ایشان در این زمینه می‌پردازیم. استاد شهید مرتضی مطهری در تبیین وحدت اسلامی می‌گوید: «بدیهی است منظور علمای روشن فکر اسلامی از وحدت اسلامی عصر مذاهب با یک و یا اخذ مشترکات مذاهب و طرد متفرقات آنها-

که نه معقول و منطقی است و نه مطلوب و عملی - نیست بلکه منظور این دانشمندان متشکل شدن مسلمین در یک صف، در برابر دشمنان مشترک است». (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۳۱)

شیخ محمد عبده

شیخ محمد عبده نخستین و نزدیک‌ترین شاگرد سید جمال الدین اسد آبادی در قاهره مصر بود. در حقیقت اثر گذارترین فرد بر محمد عبده، این استاد والا مقام بود که سالهای بسیاری را در کنار هم بودند و مبارزات سیاسی فراوانی را بر علیه نفوذ بیگانگان در مصر انجام دادند. آنان به درستی دریافته بودند که باید به اسلام راستین بازگشت. چنانکه با هم در پاریس به انتشار مجله‌ای به نام عروه الوثقی دست زدند که وحشتی در دل استعمار انداخت و موجب آگاهی امت مسلمان شد. مقاله‌های این مجله با این که هدف خود را متوجه استعمار کهنه انگلیس کرده بود، درباره وحدت مسلمانان و ادیان آسمانی به چاپ می‌رسید. مقاله‌هایی چون «مسیحیت، اسلام و پیروان آن دو»؛ «وحدت اسلامی» ... از این دسته‌اند. شیخ محمد عبده عقیده داشت باید در رویارویی با غرب، به اسلام راستین بازگشت و اگر چنین شود، تمام مشکلات جامعه اسلامی حل خواهد شد در حقیقت، اندیشه وحدت میان مذاهب اسلامی و حتی فراتر از آن، ادیان الهی، جزو آرزوهای شیخ محمد عبده بود. این اندیشه در تأسیس کانون، التقریب بین الادیان و المذاهب در بیروت به چشم می‌خورد وی در این کانون درباره وحدت ادیان الهی سخن می‌گفت. عقیده داشت پیروان سه دین مهم الهی (اسلام، مسیحیت، یهود) باید با هم برادر باشند. شیخ محمد عبده تفرقه را دسیسه دشمنان می‌داند و می‌گوید: «تفرقه و ضعف مذاهب و دین، از دسایس بیگانگان است بیگانگان کوشیده‌اند فرق مختلف اسلامی را با تفرقه اندازی ضعیف کنند و قلوب آنان را نسبت به یکدیگر آزوده سازند و آنان را از دستورات راستین اسلام دور کنند و بذر تشکیک را در میان مسلمانان بپاشند و رابطه مسلمان-ها را با دین راستین کم کنند». (کرامتی، ۱۳۸۳، ۴۹).

نتیجه گیری

در قرآن کریم می‌خوانیم: «ان الذین آمنوا و عملوا الصالحات سیجعل لهم الرحمن ودا»؛ آنان که ایمان آوردند و کارهای شایسته و صالح انجام دادند، خداوند ایشان را محبوب دل‌ها می‌سازد. همچنین در فرازی از فرمان حضرت امیر به مالک اشتر به این حقیقت ناب برمی‌خوریم که: «و انما یستدل علی الصالحین بما یجری الله لهم علی السن عباده»؛ صالحان را می‌توان از آن چه خداوند بر زبان بندگانش جاری می‌کند، شناخت شخصیتی که دوست و دشمن، مسیحی و مسلمان، بزرگ و کوچک، از مردمان عادی گرفته تا سران و بزرگان سیاست و حکومت، اروپایی و غیر اروپایی، عالم و عامی، فرق گوناگون دینی و قومی با وجود همه اختلافی که با

یکدیگر دارند، درباره‌اش جز سخن نیکو نمی‌گویند و جز در تحسینش کلامی بر زبان جاری نمی‌کنند و جز مهر او در دل نمی‌پروراندند؛ آزادمردی که فقیه و اصولی، فیلسوف و صوفی، مفسر و متکلم، مورخ و سیاست‌مرد، ادیب و شاعر، هنرمند و هنرشناس، موسیقی‌دان و کارگردان، او را از خود و در جرگه خود می‌دانند و بالاخره مصلح و ناجی و رهبر و انسانی که سی سال از صحنه اجتماع به دور نگاه داشته شده، ولی عشق او و هوای او در دل و در سر شیفتگان عدل و حق و زیبایی و پویندگان راه آزادی و کمال همچنان موج می‌زند و حرکت می‌آفریند، به راستی و درستی، مصداق این آیه کریمه: ان الذین آمنوا و عملوا الصالحات سیجعل لهم الرحمن ودا «و این بیان علی بن ابیطالب: و انما یستدل علی الصالحین بما یشیر الله لهم علی السن عباده» است. بی‌تفاوتی در مورد سرنوشت چنین بنده صالحی و اهمال در پیگیری آن چه بر سرش آورده‌اند و مراوده با مقصر اصلی و عامل و بانی شناخته شده این جنایت، از جانب هر کس که باشد، با کدام معیار دینی و انسانی سازگار است؟ چنین بی‌تفاوتی‌هایی را چگونه می‌توان در محضر الهی و وجدان بشری و تاریخ انسانیت، توجیه کرد؟ شماره نهم و دهم فصلنامه وزین هفت آسمان گفت و گویی را با حضرت آیت الله حاج شیخ محمد واعظزاده خراسانی، رئیس محترم پیشین «مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی»، به چاپ رسانده است که متضمن پاره‌ای دیدگاه‌های انتقادی آن استاد عزیز درباره رهبر فرزانه و مفقودالایر شیعیان لبنان، حضرت آیت الله امام موسی صدر است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

- قرآن کریم

- نهج البلاغه

منابع فارسی

- حبیبی، سلمان (۱۳۹۰)، کتاب‌شناسی وحدت اسلامی، تهران: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، چاپ اول
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۶۸)، ولایت فقیه رهبری در اسلام، قم: مرکز نشر فرهنگی رجاء
- طیب، عبدالحسین (۱۳۷۸)، اطیب البیان فی تفسیر القرآن، تهران: انتشارات اسلام
- کرامتی، محمدتقی (۱۳۸۳)، وسوسه شیطان بزرگ: جریان شناسی فعالان رابطه با آمریکا از دولت موقت تا دولت اصلاحات، قم: انتشارات همای غدیر
- کرمانی، طوبی (۱۳۸۹)، مجموعه مقالات امت اسلامی از تنوع مذهبی تا فرقه‌گرایی: «عوامل گرایش به فرقه‌گرایی، تهران: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی - معاونت فرهنگی، اول
- معزالدین، محمد سعید (۱۳۷۴)، آوای وحدت: «ناسیونالیسم و همبستگی اسلامی، بی‌جا: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، اول
- محسنی، محمد آصف (۱۳۸۷)، تقریب مذاهب از نظر تا عمل، قم: نشر ادیان
- محمدقاسمی، حمید (۱۳۸۹)، اصلاح و افساد در داستان‌های قرآن، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، شرکت چاپ و نشر بین‌الملل
- مطهری، مرتضی (۱۳۶۶)، خدمات متقابل اسلام و ایران، تهران: انتشارات صدرا
- موسوی خمینی، سیداحمد (۱۳۷۴)، وحدت در اندیشه امام خمینی (ره)، آوای وحدت، مجموعه مقالات هفتمین کنفرانس وحدت اسلامی، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، چاپ اول
- ناصر مکارم شیرازی و همکاران (۱۳۷۴)، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب اسلامی
- نصیری رضی، محمد (۱۳۸۱)، تاریخ تحلیلی اسلام، قم: انتشارات معارف